

TANULMÁNYOK

PERES IMRE

Apostolok és könyvtárak

ABSTRACT

For the modern man and modern theologian it is almost unimaginable to live without books. The today's digitised way of data storage and communication keeps this fact unchanged. To us, believers, books mean a versatile treasure: they mean not only the source of knowledge, old cultures and worldview but – first of all – it communicates to us the revelation about God, the description of the origin of life, redemption and our eschatological chances. As such it can mean to us the daily spiritual bread, the unfailling spring of knowledge. Additionally, the theology originating from the Bible has fundationally determined our culture and civilisation and it remains until the end of our world.

The paper tries to shed some light on the books of ancient Christians, the origin, use and research on their apostolic texts. It brings close the supposed (moving) library of the Apostle Paul, including its scrolls and sources. The author examines the burning of a maleficent library in Ephesus where in that time wizardry was fashionable, and also pays attention to the scripts of the community of Cumran. This research also shows what an important role had books play in the life of the apostolic Church, and that they were an indispensable tool in the Church's liturgy, mission, education as well as the shaping of new theology.

1. Az olvasás és könyvszeretet mint lelki igény

A mai keresztyénség bizonyára nem lehet meg könyvek és olvasás nélkül. Annak ellenére, hogy az elektronikus információs rendszerek lendületes terjedésének korában élünk, valószínűleg nehéz lenne elképzelni, hogy pl. megszűnne a bibliakiadás, és a Szentírás üzenete csak a számítógépek képernyőjén lehetne megtalálható. A nyomtatott Ige továbbra is a kijelentés megbízható és mindenki számára hozzáférhető forrása marad.

Korunk keresztyénségének problémája valószínűleg nem az, hogy az egyházi gyakorlatban, misszióban vagy keresztyén környezetben a számítógépes technika vagy a nyomtatott Ige legyen-e használatban. Sokkal inkább kérdés, hogy a mai embernek egyáltalán van-e igénye a könyvekre és az olvasásra, és engedi-e magát megszólítani az által, amit olvas, ha egyáltalán olvas.

A könyvek és az olvasás általános haszonnal és személyes élménnyel is szolgálnak. Felidézik a régi ismereteket. Ebből új ismeretekre teszünk szert, hiszen másoktól, tapasztaltabbaktól tanulni mindig csak javunkra lehet. A régi szerzők hangsúlyozták, hogy a könyv az ész közsörűje, az ítélet fűrésze és a szem balsamja. Sőt, hogy a könyv a legjobb barát, aki nem okoz csalódást, nem hagy el és nem árul el. Aki a könyvet szereti, bizonyára egyetért ezzel a bölcsességgel – annak ellenére is, hogy a mai irodalom vagy nyomtatott szó nem mindig csak balsam, hanem sokszor egyenesen méreg a lélek számára. Az embereken múlik, hogy milyen ol-

vasmányt választanak, és milyen lelki táplálékkal élnek, vagy milyen szándékkal vesznek könyvet a kezükbe.

2. Az ókori keresztyének szövegkutatásai

Nekünk, teológusoknak és keresztyéneknek azonban küldetésünk a tiszta, megbízható, gyógyító és vigasztaló szó (Ige) hirdetése. Ilyen az Isten országáról és a Jézus Krisztusban való megváltásról szóló Ige. Ennek a kijelentésnek fő forrása természetesen a Biblia. Tehát a Szentírásnak kell az Istenről és az igazi életről való ismereteink elsőrendű forrásának lennie. Ezért soha nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Szentírás olvasása a keresztyének napi eledele kell, hogy legyen, ahogyan a kenyér az a testünk számára. Hát mi más vigasztalhatja és erősítheti meg jobban a keresztyént, mint a bűnbocsánatról és a mennyei dicsőségben való örök életről szóló örömhír? Ilyen hévvel olvasták és tanulmányozták az Írások üzenetét a béreai hívők is, akik feltehetően az ószövetségi messiási próféciáknak az Úr Jézus Krisztus személyében való beteljesedését tanulmányozták. Lukács evangélista nem kis elismeréssel írja róluk, hogy „teljes készséggel fogadták az ígét, és napról napra kutatták az Írásokat, hogy valóban így vannak-e ezek a dolgok” (ApCsel 17,11).¹ A görög *ἀνακρίνω* szó boncolgatást, vizsgálatát, tanulmányozást jelent. Tehát a keresztyének aktív részesedését fejezi ki az Úr Jézus Krisztusról és az igazságról – amelyre lelkiismeretesen el akartak jutni – szóló ismereteik szerzésében. Nem véletlenül hangsúlyozták bölcs elődeink a Szentíráshoz mint a kijelentés forrásához való visszatérést (*ad fontes*).

3. Egy apostol úti (mozgó) könyvtára

Ma azonban figyelmünk nem csak a tiszta Igére irányul, még ha az Írást nem is tudja semmi pótolni. A hit és a keresztyének intellektusához olyan bizonyágtételek ismerete is tartozik, amelyek szerzői az Írás gondolatait és a hit igazságait hitelesen boncolgatják, közelivé teszik számunkra az Isten általuk szerzett és felismert titkait. Ezért kell, hogy a mai keresztyénben is legyen tisztelet a könyv és az írott szó iránt, amelyet hitből és az igazság tiszta ismeretéből fakadnak, és segítségül akarnak lenni a hívő, rendezett életben és szolgálatban. Ezért a jó könyvek és az olvasásukból fakadó élvezet a keresztyének számára olyan világosságot jelent, amelyben Jézus Krisztus napként ragyoghat.

Az apostoli egyház nagy alakjai arról is híresek, hogy szerették a tudományt, a bölcs írókat és a könyveket. Pál apostol is szerette a könyveket, megvonta a kedvelt könyvtára, amelyet maga után küldetett, amerre ment (2Tim 4,13). Könyvekből (biblia), tekercsekből, pergamenekből és bőrhártyákból, ill. membránokból (membravnai) állt.

¹ PERES: A Biblia és a hit szerepe az irodalom és kultúra megerősítésében, 59–60.

Gottfried Holtz szerint² ez alatt lehet érteni ószövetségi könyveket vagy a gyülekezetektől kapott leveleket. Ezeket valamikor korábban egy Karpus nevű embernél hagyta, és most Timóteusnak az lenne a feladata, hogy hozza utána, nyilván szüksége van rájuk. A mai kutatásban több feltevés érvényesül Pál mozgó könyvtárára vonatkozólag, ahogy erre Lorenz Oberlinner³ is utal, különböző szerzők munkáira hivatkozva:

1. A könyvek amolyan jegyzetanyagai lehettek Pál apostolnak.
2. Ugyanakkor nem kizárt, hogy a könyvek között olyan iratok is lehettek, amik Pál római állampolgárságával függhettek össze.
3. Egyesek arra gondolnak, hogy ez a könyvgyűjtemény akár Pál apostolnak saját korábbi leveleinek gyűjteménye lehetett, amit maga után akar hozatni.
4. De a kutatók között olyan vélemény is előfordul, hogy Pál könyvtárában bizonyára Jézus szavainak és tetteinek a gyűjteménye is fontos helyet foglalhatott el, hiszen akkor már a Q-forrásnak is léteznie kellett.
5. Egyszerűbb feltevés szerint Pál könyvtárában leginkább az addig meglátogatott gyülekezeteknek és azok tagjainak névjegyzéke lehetett, ami bizonyára kitett néhány tekercsnyi terjedelmet.

Ezeket az információkat és nézeteket nem tudjuk sem megcáfolni, sem megerősíteni. Ugyanis az egyik nagy kérdésünk az, hogy vajon az illető nagy apostol tényleg Pál apostol lehetett-e, vagy a pásztori levelek szerzőjét valaki másban kell keresnünk. A másik fontos kérdés pedig az, hogy a pásztori levelek írója és egyházi közössége mennyire polemikus felfogású volt a korabeli zsidó teológiával, ill. a hellenista kultúrával szemben, amelynek éppen írott emlékei hordozták a legtöbb ilyen jellegű üzenetet. Azonban mégis feltételezés tárgyává tehetjük, hogy a pásztori levelek írója valamiképpen nem vezethető-e vissza páli tradícióra, még ha deuteropáli vonalon is.⁴ Talán éppen ezért némelyek véleménye szerint a leg-egyszerűbb ezt a nagy apostolt vagy környezetét látni a 2Tim 4,18 mögött. Ha mégis valamilyen úton-módon Pál apostolról lehet szó, akkor feltételezhetjük, hogy könyvtárába valószínűleg olyan kedvenc szerzők művei is tartoztak, akiktől mint zsidó teológus szívesen tanult, és akiknek gondolatait esetleg beszédeiben vagy leveleiben felhasználhatta, néha pozitív, akár negatív argumentáció gyanánt. Hiszen Pál apostol korábbi képzettsége, amelyet otthon Tarzusban vagy később Jeruzsálemben a híres Gamáliel rabbi iskolájában szerzett, eléggé mélyreható mind a görög klasszikus irodalomban, mind a filozófiai iskolák írásaiban, mind a szinkretista vallási iratok ismeretében.⁵

Nem kellett, hogy ezek csak keresztyén vagy zsidó szerzők legyenek, hiszen Pál és más apostol is olyan görög szerzőket is idézett írásaiban, akik negatív példáját elretentésként említette (pl. Euripides, Epimenides, Aratus, Menandros stb.).

Ez azt jelenti, hogy nem keresztyén szerzők könyvei által is származhat áldás és haszon, ha bizonyágtételüket átjárja a Szentlélek, és megnyitja arra a szemünket,

2 HOLTZ: Die Pastoralbriefe.

3 OBERLINNER: Der zweite Timotheusbrief, 174.

4 Vö. PERES: Források és tradíciók a pásztori levelekben, 149–155.

5 Vö. pl. HENGEL-SCHWEMMER: Paulus zwischen Damaskus und Antiochien, 260kk; SCHELKLE: Paulus, 42–45.

hogy mögöttük is felismerjük a pozitív értékeket és az Isten dicsőségét. Még akár elferdített vallomásuk is olyan, mint a titkon elvetett mag, ami egyszer a Szentlélek harmata nyomán termést hoz. Természetesen sokkal könnyebb az egyértelmű szerzőket olvasni, akik világosan és meggyőzően fogalmazzák meg gondolataikat. Azonban a Szentlélek nélkül még a legjobb szerző is csak kormozni tud. De hisszük, hogy Isten Lelke képes befolyásolni úgy a szerzőket, mint az olvasókat, akiknek gondolatai a Szentlélek által találkoznak, és egymást gazdagítják.

Most talán ebben az összefüggésben nem fontos azt a kérdést taglalni, hogy Pál apostol élete melyik szakaszába tehető ez a megjegyzés 2Tim 4,18-ból, és hogyan harmonizálható össze ez az adat valamelyik pontosabb szituációjával. Tény az, hogy mostani ismereteink szerint ezek a kérdések nagyon bizonytalanok,⁶ így nem szabad elzárkóznunk az olyan feltevés elől sem, mely szerint ez az állítás mélyen összefügg az őskeresztyén iratimitációkkal és pszeudepigráfiával.⁷ Mégis számunkra azért fontos ez az adat, mert akárhogy is volt a szöveg születése, mindenképpen korhú, akárkitől is származott, és ezzel arra vetít fényt, hogy az apostolok vagy a misszióban levő munkatársak, szolgálatukban vagy éppen börtönben, igényeltek bizonyos könyveket vagy irodalmat, és volt kihez fordulniuk, hogy ezt az igényüket teljesítsék. Külön érték, hogy itt olyan információt olvasunk, amikor egy apostol saját könyvtára után vágyik, és azt küldeti maga után, hogy használhassa.

4. Egy káros könyvtár elégetése

Az apostoli korban azonban nemcsak olyan könyvtárakról tudunk, amelyek az apostolok szolgálatához vagy az egyház tanításához voltak fontosak, hanem olyanokról is, amelyeket pogány praktikákhoz vagy sötét üzelmekhez használtak. Lukács evangélista beszámol arról, hogy amikor Efezusban⁸ a keresztyén misszió ígéhirdetése olyan nagy istenfélelmet ébresztett az ott lakó zsidókban és görögökben, hogy teljes mértékben Jézus nevét kezdték magasztalni, némelyek közülük megvallották korábbi életüket, és bevallották azt is, hogy régebben „haszontalan dolgokkal foglalkoztak” (τὰ περιέργα πράσσειν), ami valójában szakkifejezést jelent a mágiával vagy varázslással való manipulációra.⁹ Ehhez használtak mágikus könyveket (βίβλος),¹⁰ amelyeket aztán a leleplezés és beismerés után – hitük, lelkiismeretük és környezetük nyomására – közösen mindenki szeme láttára elégettek.¹¹ Így demonstrálták, hogy meg akarnak szabadulni pogány múltjuktól és

6 Vö. KÜMMEL: Einleitung in das Neue Testament, 331.

7 Vö. BROX: Falsche Verfasserangaben. Zur Erklärung der frühchristlichen Pseudepigraphie.

8 Efezus az ókorban közismerten a varázslás központjának számított: JERVELL: Die Apostelgeschichte, 483.

9 Arra lehet gyanítani, hogy a diaszpórában élő hellenizált zsidók és görög származású prozeliták is ilyen sötét praktikákhoz folyamodhattak, ahogy ez a Skéva fiai esetében is kiviláglik, akik amolyan vándor ördögűzők (exorkistés) lehettek (ApCsel 19,10.13): JERVELL: Die Apostelgeschichte, 484. Némelyek azonban konkrétan a korábbi keresztyének mágikus gyakorlatára is gondolnak: vö. pl. PESCH: Die Apostelgeschichte II, 174.

10 Itt semmiképpen sem lehet szó az általánosan hellenista kultúrához tartozó görög szerzők szépirodalmi vagy filozofikus műveiről.

11 A káros könyvek nyilvános elégetéséről más ókori szerzők is tesznek említést, pl. Livius: XXXIX 16,8 és XL, 29: WALSH: Titi Livi Ab Urbe Condita = Titus Livius: Ab urbe condita libri – Römische Geschichte. Suetonius: Aug. 31:

megtisztulni a visszahúzó démoni hatás kísértésétől, ami egyformán elért keresztényeket és pogányokat is.¹² Az evangélista megjegyzi, hogy a könyvek ára: 50 000 ezüst drachma.¹³ Ez az adat sejteti velünk, hogy itt igen sok könyv¹⁴ elégetéséről lehetett szó, tehát együttvéve egy egészen nagy könyvtárról.¹⁵ Ezek a könyvek a varázslással kapcsolatos pergamentekercsek vagy papiruszlevelek, ill. lapok lehettek,¹⁶ amelyek különböző ráolvasásokat, glosszolikus imádságokat, manipulációs erőátadási praktikákat, beavatási titkokat, szerelmi bájitalok receptjeit, halál elleni orvosságokat, amulettgyártási eljárásokkal, átokmondásokkal és átokelhárításokkal foglalkozó szövegeket is tartalmazhattak.¹⁷ Jól ismerhetjük őket pl. az ἐφέσια γράμματα¹⁸ elnevezésű gyűjteményből,¹⁹ amire Pseudo-Phokylides leírása is utal (μάγικοι βιβλίοι):²⁰ Pausanias szerint a varázslási praktikákat főleg Artemis istennő szobránál újték.²¹

Ebből az esetből arra lehet következtetni, hogy bár az apostoli misszió és az egyház igényes volt a tudományra és a megbízható irodalmi forrásokra nézve, a kétes szinkretista tudománytól, beleértve a drága könyveket vagy egész könyvtárakat is, radikálisan tisztulni vágyott. A könyveket ugyanis nem önmagukért értékelte, hanem csakis azért, mert Krisztus megbízható tudományát közvetítették.

5. Nevezetesebb egyházatyák könyvtárai

A könyvekhez és könyvtárakhoz, főleg ha azok nevezetesebb teológusok után maradtak, nagy ragaszkodás tapasztalható később is, vagy akkor már annál inkább. Itt inkább csak illusztrációként említhetjük, hogy Euszébiosz püspök és egyháztörténész tud arról,²² hogy Origenész és Pamphilus könyvtárát úgy kellett megmen-

12 IHM: C. Suetoni Tranquilli Opera (Vol. I.): De vita Caesarum libri VIII. Diogenes Laertius: IX, 52; JÜRSS: Leben und Lehre der Philosophen, vagy Lucian: Alex. 47; HARMON (ed.): Lucian. Works.

13 NILSSON: Geschichte der griechischen Religion II, 696–701; PERES: A püünkösi entuziazmus pozitív és negatív vetületei, 37–52.

13 Némelyek szerint ez az érték megfelelhet egy ember 50 000 munkanapi bérének: HAENCHEN: Die Apostelgeschichte, 502.

14 Alfred Weiser szerint ezek a drága könyvek úgy egyedi darabok, mint egész könyvsorozatok vagy gyűjtemények (zusammengestellte Sammlungen) is lehettek: WEISER: Die Apostelgeschichte, 296.

15 Ernst Haenchen megjegyzi – a mai állapotokra lefordítva –, hogy Rómában egy nyomtatott ív mintegy 20 pfennigbe került. Viszont biztos, hogy a varázslással kapcsolatos könyvek bizonyára drágábbak voltak: HAENCHEN: Die Apostelgeschichte, 502.

16 I. m., 501.

17 Ehhez vö. pl. PREISENDANZ (Hg.): Papyri graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri; REITZENSTEIN: Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen, 27; LUCK: Hexen und Zauberei in der römischen Literatur; ANGUS: The Mystery-Religions and Christianity. A Study in the Religious Background of Early Christianity, 249–253.

18 Vö. PLUTARCHUS: Moralia 706e; WEISE-VOGEL: Plutarchus: Moralia. ZINTZEN: Zauberei, 1466.

19 Ezek a varázskönyvek többnyire Egyiptomból származtak, leginkább ott gyártották őket: SCHILLE: Die Apostelgeschichte des Lukas, 381.

20 PSEUDO-PHOKYLIDES: Carm. 149; WALTER: Pseudepigraphische jüdisch-hellenistische Dichtung. Vö. FARINA: Silloge Pseudofocilidea. Van der HORST: Pseudo-Phocylides and the New Testament, 187–202.

21 WEISER: Die Apostelgeschichte, 296–297. WIKENHAUSER: Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert, 369.

22 Vö. HIERONYMUS: De viris illustribus, 113; BARTHOLD: Hieronymus, De viris illustribus.

teni, hogy a papirusztekercseket át kellett írni pergamenlapokra.²³ Fritz Barth²⁴ azt mondja, hogy Euszebiosz talán ebből a könyvtárból Konstantinus császár parancsára ötven kötetet hagyott másoltatni szépíró másolókkal pergamenre a konstantinápolyi egyházak részére.²⁵ Valamint arra is utal, hogy Athanasius Konstantinus császár számára római tartózkodása alkalmával a szent iratok kódexeit hagyta készíttetni.

Tulajdonképpen minden komolyabb egyházatya valamilyen módon a könyvek vonzásában vagy bővületében élt, imádkozott és folytatta küzdelmeit a tiszta hitért. Később szinte minden kolostorban könyveket gyűjtenek, másolnak, könyvtárakat alapítanak, amelyekben páratlan értékű hagyatékot őriztek. Ezen nem kell csodálkozni, hiszen a hit és teológia művelése többnyire szorosan összefüggött a könyvekkel és könyvtárakkal. Nem volt ez másképp az idegen népeknél vagy akár a zsidóknál sem. Az esszénusokról pl. tudjuk, hogy milyen gazdag könyvtárállományuk volt. Ha megbízhatók az információk, akkor megállapítható, hogy az eddigi kutatások mintegy 555 iratot igazoltak Qumránban.²⁶ Ezen kívül van több mint tízezer töredék és maradvány. Ezek között vannak egyedi példányok, de olyanok is, amelyekből akár tíz darab is megvan. Ez arra enged következtetni, hogy a qumráni könyvtár valószínűleg gyakorlati könyvtár volt, és hogy egyszerre több olvasóhasználó számára szolgálhatott.

Mindez csak példa arra, milyen komoly feladatot tölthet be a jó könyv és könyvtár az olvasó életében, hitében, képzésében. És ahogy láttuk, az apostolok²⁷ sem voltak ebben kivételek.

Befejezés

Teológusokként az a vágyunk, hogy a mai teológusok vagy gyülekezeti keresztyének és a szakirodalom olvasói bővelkedjenek a könyvek nyújtotta igazi élvezetben, és hogy az olvasásnak köszönhetően könyvtárukat tudják maguk létesíteni és bővíteni, és így növekedjenek a teológiai szakismeretekben, a hitben, és lehessenek a lehető legélőbb kapcsolatban Istennel.

Felhasznált irodalom

- ANGUS, S.: *The Mystery-Religions and Christianity. A Study in the Religious Background of Early Christianity*, New York, 1925.
- BARTH, F.: *Einleitung in das Neue Testament*, London, Forgotten Books, 2018.
- BARTHOLD, C.: *Hieronymus, De viris illustribus*, Mülheim-Mosel, Carthasianus Verlag, 2011.

²³ BARTH: *Einleitung in das Neue Testament*, 420.

²⁴ I. m., 420–421.

²⁵ Vö. EUSZEBIOSZ: *Vita Constantini*, IV, 36–37; WINKELMANN: *Eusebius Werke* I/1, 12.

²⁶ VERMES: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*, 35.

²⁷ Vö. ennek a tanulmánynak első változatát, in PERES: *Apostolok és könyvtárak*, 243–249.

- BROX, N.: *Falsche Verfasserangaben. Zur Erklärung der frühchristlichen Pseudepigraphie* (SBS 79), Stuttgart, KBW-Verlag, 1975.
- FARINA, A.: *Silloge Pseudofocilidea*, Napoli, Libreria scientifica editrice, 1962.
- HAENCHEN, E.: *Die Apostelgeschichte* (KEK NT 3/13), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1961.
- HARMON, A. M. (ed.): *Lucian. Works*, Cambridge–London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1925.
- HENGEL, M.–SCHWEMMER, A. M.: *Paulus zwischen Damaskus und Antiochien* (WUNT 108), Tübingen, Mohr Siebeck, 1998.
- HOLTZ, G.: *Die Pastoralbriefe* (ThHK NT13), Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1972.
- HORST, P. W. van der: Pseudo-Phocylides and the New Testament, in *Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft* 69 (1978), 187–202.
- IHM, M.: *C. Suetoni Tranquilli Opera* (Vol. I): *De vita Caesarum libri VIII*. Editio minor, Stuttgart, Teubner, 1978.
- JERVELL, J.: *Die Apostelgeschichte* (KEK NT 3), Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1998.
- JÜRSS, F. (Übers. u. Hg.) *Leben und Lehre der Philosophen*, Ditzingen, Reclams Verlag, 1998.
- KÜMMEL, W. G.: *Einleitung in das Neue Testament*, Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1989.
- LUCK, G.: *Hexen und Zauberei in der römischen Literatur*, Zürich, Artemis, 1962.
- CROSS, F. M.: *Die antike Bibliothek von Qumran und die moderne biblische Wissenschaft*, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener Verlag, 1967.
- NILSSON, M. P.: *Geschichte der griechischen Religion* II, München, C. H. Beck, 1974.
- OBERLINNER, L.: *Der zweite Timotheusbrief* (HThK NT), Freiburg-Basel-Wien, Herder, 2002.
- PERES I.: A Biblia és a hit szerepe az irodalom és kultúra megerősítésében, in *Eruditio-Educatio* 1 (2006/2), 59–60.
- PERES I.: A pünkösdi entuziazmus pozitív és negatív vetületei, in *Sárospataki Füzetek* 14 (2010/3), 37–52.
- PERES I.: Források és tradíciók a pásztori levelekben, in Erdélyi M.–Peres I. (szerk.): *Gaudium et corona, FS Takács Zoltán tiszteletére*, Komárom, Selye János Egyetem Tanárképző Kara, 2007, 149–155.
- PERES I.: Apostolok és könyvtárak, in MACZÁK Ibolya (szerk.): *Summa. Tanulmányok Szelestei N. László tiszteletére*, Piliscsaba, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK 2007, 243–249.
- PESCH, R.: *Die Apostelgeschichte* II, EKK V/2, Neukirchen-Vluyn, Neukirchener, 1986.
- PREISENDANZ K. (Hg.): *Papyri graecae magicae. Die griechischen Zauberpapyri*, Leipzig, B. G. Teubner, 1928.
- REITZENSTEIN, R.: *Die hellenistischen Mysterienreligionen nach ihren Grundgedanken und Wirkungen*, Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1956.
- SCHELKLE, K. H.: *Paulus* (Erträge der Forschung 152), Darmstadt, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1988.
- SCHILLE, G.: *Die Apostelgeschichte des Lukas* (ThHK 5), Berlin, Evangelische Verlagsanstalt, 1983.

- VERMES G.: *A qumráni közösség és a holt-tengeri tekercsek története*, Budapest, Osiris Kiadó, 1998.
- WALTER, N.: Pseudepigraphische jüdisch-hellenistische Dichtung. in Kümmel, W. G. (Hg.): *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, Band IV, Teil 3, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1983.
- WALSH, P. G. (ed.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford Classical Texts. Tomus VI. Libri XXXVI–XL, Oxford, Oxford University Press, 1999 =
- WEISE, Ch.–VOGEL, M. (Hg.): *Plutarchus: Moralia*, Frankfurt, Marix Verlag, 2012.
- WEISER, A.: *Die Apostelgeschichte*, ÖTK, Gütersloh–Würzburg, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn–Echter, 1985.
- WINKELMANN, F.: *Eusebius Werke I/1. Vita Constantini*, Berlin, Akademie-Verlag, 2^o1975, (1991: Nachdruck).
- WIKENHAUSER, A.: *Die Apostelgeschichte und ihr Geschichtswert* (NTA 8,3/5), Münster, Aschendorff, 1921.
- ZINTZEN, C.: Zauberei, in *Der Kleine Pauly* V, München, J. B. Metzler, 1979, 1466.

Források

- DIOGENES LAERTIUS: IX, 52: JÜRSS, F. (übers. u. hrsg.): *Leben und Lehre der Philosophen*, Ditzingen, Reclams Verlag, 1998.
- EUSZEBIOSZ: Vita Constantini, IV, 36–37: 7/1: WINKELMANN, F.: *Eusebius Werke I/1. Vita Constantini*, Berlin, Akademie-Verlag, 2^o1975 (1991: Nachdruck).
- HIERONYMUS: *De viris illustribus*, 113: BARTHOLD, C.: *Hieronymus, De viris illustribus*, Mülheim-Mosel, Carthasianus Verlag, 2011.
- LIVIUS XXXIX 16,8 és XL, 29: WALSH P. G. (ed.): *Titi Livi Ab Urbe Condita*, Oxford Classical Texts. Tomus VI. Libri XXXVI–XL, Oxford, Oxford University Press, 1999.
- LUCIAN: *Alex.* 47: HARMON, A. M. (ed.): *Lucian. Works*, Cambridge–London, Harvard University Press–William Heinemann Ltd., 1925.
- PLUTARCHUS: *Moralia* 706e: WEISE, Ch.–VOGEL, M. (Hg.): *Plutarchus: Moralia*, Frankfurt, Marix Verlag, 2012.
- PSEUDO-PHOKYLIDES: *Carm.* 149: WALTER, N.: *Pseudepigraphische jüdisch-hellenistische Dichtung*, in Kümmel, W. G. (Hg.): *Jüdische Schriften aus hellenistisch-römischer Zeit*, Band IV, Teil 3, Gütersloh, Gütersloher Verlagshaus Gerd Mohn, 1983.
- SUETONIUS: *Aug.* 31: IHM, M.: *C. Suetoni Tranquilli Opera* (Vol I): *De vita Caesarum libri VIII*. Editio minor, Stuttgart, Teubner, 1978.
- TITUS LIVIUS: *Ab urbe condita libri – Römische Geschichte*, Leipzig–Frankfurt, Deutsche Nationalbibliothek, 2018.